

**ЈОВАН
ДУЧИЋ
Градови
и химере**

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i>	7
Прво писмо из Швајцарске	21
Друго писмо из Швајцарске	43
Писмо из Француске	78
Писмо са Јонског мора	113
Писмо из Италије	150
Прво писмо из Грчке	169
Писмо из Шпаније	211
Друго писмо из Грчке	239
Писмо из Палестине	280
Писмо из Египта	314
<i>О аутору</i>	337

ПРЕДГОВОР

ЗЛАТНА ДУЧИЋЕВА ПУТОПИСНА ПИСМА

Књига *Градови и химере* Јована Дучића представља својеврсни рецепцијски феномен српске књижевности. Ради се, наиме, о томе да је релативно мало написаних текстова о њој, наспрам чињенице да је књига доживела заиста много издања, што је чини готово бестселером 21. века. Почев од 1930. године, када се појавило прво издање, а затим и допуњено 1940, сваке наредне деценије 20. века било је прештампано барем једном, било појединачно или у оквирима изабраних или сабраних дела (1957, 1969, 1978, 1982, 1989, 1996, 1998, 1999, 2000). Међутим, од 2001. до 2025. године *Градови и химере*, барем према записима у систему COBISS. RS, нису штампани само 2003, 2013, 2016. и 2019. године. То значи да се у првој четвртини 21. века ова књига појавила чак 21 пут, што је готово двоструко

више у односу на сва претходна издања од 1930. до 2000. Могућно је да је личност класика Јована Дучића допринела, дакако, интересовању за његов целокупан опус, па тако и ову књигу, као и да су све популарнија имаголошка истраживања у науци о књижевности битно допринела враћању на његове путописе из Швајцарске, Француске, Грчке, Италије, Шпаније, Палестине и Египта.

Томе је утемељила пут незаобилазна студија Владимира Гвоздена Јован Дучић путописац: Оглед из имагологије (2003), методолошки и интерпретативно реактуелизујући Дучићево стваралаштво у датом кључу, а на самом почетку 21. столећа. Специфичан хумор, динамика и непосредност приповедања засигурно да годе укусу и духу савременог човека, али и чињеница да је свет постао „глобално село“ у коме сви непрестано путују, па је тако ова књига потенцијално адекватна препорука за путнике сладокусце, премда не и туристе у ужем смислу. Другим речима, *Градови и химере* представљају књигу која сведочи о томе како се прожети искуством посећеног места, његовим духом и значењем, па тако облагородити свој естетски угођај, духовну потребу и мисаони хоризонт. А затим, како се вратити кући и то поделити са сопственим народом, те тако учинити целокупно искуство универзалним обликом културе који претендује да траје. Дакле, полази се од индивидуалног момента, сопственог образовања, вербалног умећа, запажања, тумачења и кристализовања виђеног и доживљеног, не би ли се из свега извела скупа и густа есенција колективног добра. Савремени читалац зна да ни Италија ни Египат, примера ради, нису данас ни изблиза исти као кад их је на почетку 20. века Дучић походио, али стичу утисак да морају да науче да успоре и доконају тајну вечности коју су кадри да сусретну на тим местима. Дучић је писао путописе у виду писама почев од

студија у Женеви, дакле, сáм почетак обележен је образовним аспектом, али његова књига у целости може и након сто година функционисати као уџбеник који образује путника који превазилази категорију туристе.

Путописи формирани у виду писама, даље жанровско раслојавање на есејистички, лирски и романескни аспект, чине књигу колико метафоричким градом, толико и химером. Ако се књига осмотри као град, мимо експлицитног запажања да Дучић пише о Женеви, Паризу, Риму, Атини, Јерусалиму, Каиру, онда се може говорити о унутрашњој кохеренцији која сублимише наведена места и смешта их у оквир цивилизације као града који је обликовао данашњу културу и који је репрезент универзалне вредности. С друге стране, химера је чудовиште које обједињује лава, змаја и козу, а за које се сматра да је једно од родитеља Сфинге.¹ С једне стране, путописац нас суочава са варкама и сањаријама о градовима, истинама и заблудама, али химера постаје симбол саме жанровске поливалентности и, штавише, могућности да се спозна вечност на месту које се посећује. То би, наиме, било исто искуство вечности како за човека с почетка 20. века, тако и за човека 21. века, зато је и ово дело толико аутентично. Да појаснимо, ако је енигматична Сфинга отелотворење фараонове душе у вечности, како сматра већина египтолога, онда је Дучићева химера као њен родитељ, породила ту вечност и омогућила души и духу човека да је осете и пре него што умру. Овај део наслова књиге је семантички раслојен, али повезан заједничким циљем да се осети вечност као најинтензивније незаборавно искуство. Химере су илузије о појединим местима, критика и оног

¹ Robert Grejvs, *Grčki mitovi*, prev. Boban Vein, Familet, Beograd 2008, str. 328.

догматског и наизглед неповредивог, затим – опирање да се једноставно, у једној форми или жанру искаже јединствени доживљај, али и уплив загонетног и мистичног у потенцијал суочавања са безвременским стањем или својеврсном екстазом. Уз то, епистоларна форма, карактеристична за сентиментализам, битно доприноси утиску интима између путописца и различитих генерација читалаца.

Интересантно је протумачити Дучићев наслов *Градови и химере* у светлу библијске тематизације града у Откровењу Јовановом: „то су град звери – Вавилон и божански град – Нови Јерусалим. Град је тако појмљен и као еманација зла, и као еманација добра, чиме се добро илуструје двосмисленост града који не може бити одређен једнозначно”.² Постоји очигледна аналогија по којој се библијска тематизација града и Дучићевих химера стапају у исту раван, јер су искушење, лаж и привид (Вавилон), али и потврда епифаније (Нови Јерусалим). Библијски хоризонт градова у евидентној је служби метафизичког слоја путописа.³

Када је пак реч о поимању града у 18. столећу, тада је „схваћен као покретач процеса цивилизовања, као простор врлине“ и „хармоничне заједнице“⁴, што је од значаја у контексту увида Владимира Гвоздена, по којем је Дучић у овој књизи путописа усвојио „бројне типове

² Slobodan Vladušić, *Crnjanski, Megalopolis*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 18.

³ О религиозном аспекту путописа директно је писано у чланку: Ђорђе Кебара и Стеван Миловановић, „Религија као модел културе у путопису Градови и химере Јована Дучића“, Роман и град: зборник, књ. 2, ур. Драган Бошковић и Часлав Николић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац 2022, стр. 433–441.

⁴ S. Vladušić, *isto*, str. 19.

путописања наслеђене из 18. и 19. века⁵. С једне стране, ове чињенице потврђују образовни карактер књиге, али се отвара важно национално питање које је од значаја за српску заједницу и културу. У науци је запажено да су градови о којима је писао „већ одавно били повлашћена места књижевних и образовних путовања. Очигледно је, наравно, да је Дучићев избор 'тенденциозан' у том смислу што високо вреднује 'културе Југа' (у најбољој традицији 'образовних путовања') насупрот 'хладноћи Севера'⁶. Путописац је извршио селекцију илити канонизацију оних топоса који треба да обликују читаоца, па макар физички и не посетио та места. Учинио је то у складу са сопственим образовањем, лектиром која је на њега извршила утицај, али, што је најважније, на основу сопствених промишљања, разматрања, критичких опсервација и спонтаних искустава и када је реч о контакту са људима, причама о градовима и земљама и самих доживљаја ауре простора.

Његов допринос утолико има антрополошки значај не само због „сазнања о 'човеку'“ и „националних карактеризација“⁷, већ изражава уверења „да европски човек може бити спасен својом културом“⁸. На том трагу, пример Градова и химера декларише се као могућност „модернизације елите српског друштва, односно, у смислу политичке воље, српског друштва уопште“, ако се имају у виду „реторика универзалног“, као и сублимисање стварности „датог тренутка“ и „ванвременске стварности

⁵ Vladimir Gvozden, *Jovan Dučić putopisac: Ogled iz imagologije*, Svetovi, Novi Sad 2003, str. 230.

⁶ Исто, стр. 229.

⁷ Исто, стр. 231.

⁸ Исто, стр. 244.

цивилизацијских достигнућа“.⁹ Овим путописом српска култура се потврђује као интегрални и равноправни део европске, с обзиром на то да се активира модернизацијски аспект, али и с обзиром на мапирано јединство Европе, што је сугерисано вертикалом Север – Југ, која би имала управо циљ да повезује, макар у романтичарском смислу: „У подели на Север и Југ лежи осећање раздвојености, колизије, дуализма, али истовремено лежи и осећање јединства. Север и Југ су ипак Европа. Нико не сматра да једно од њих не припада Европи. Међутим, о нечем сасвим другом се ради у политичкој подели на Исток и Запад. Европа је Запад. Исток се не може сматрати Европом. Подела Север – Југ је, међутим, ту зато да би спајала“.¹⁰ Иако, дакле, Јован Дучић има афирмативнији однос према Југу у складу са традицијом образовних путовања, његова путања од Алпа до Нила била би оса која повезује и интегрише цивилизације које су формирале европске културне вредности, а не тиче се политичких подела. Податак да је свој аутомобил звао „мојим Египћанином“¹¹ то можда може добро да метафорички илуструје. Ауто би био сигнум модернизације, а Египћанин духа Оријента, па би се тако он „возио“ или желео „дрзину“ која не би искључивала ни једно ни друго, а опет била по правој мери човека. Такође, он нема апсолутно афирмативни став или сасвим повлашћен однос према некој земљи, граду и култури, већ их дубоко промишља и критички испитује, чак и када поједини његови искази о другим народима делују као стереотипи или врло одсечне, ироничне опаске.

⁹ Исто, стр. 251.

¹⁰ Marija Janion, *Romantizam. Revolucija. Marksizam*, prev. Stojan Subotin, Nolit, Beograd 1976, str. 245–246.

¹¹ V. Gvozden, isto, str. 232.

Многе Дучићеве реченице делују као гномски искази и истине до који се дошло након дуже мисаоне и емотивне обраде или од којих полази када пише своје „путничко писмо“. Примера ради, „Друго писмо из Швајцарске“ отпочиње упечатљивим аналогијама: „Има градова који имају своју душу; то су они градови који имају своју прошлост. У томе су градови слични људима“.¹² Стиче се утисак да се душа доводи у везу са прошлошћу, а градови са људима, па душу човека обликује његов дотадашњи живот, као што се душа једног града огледа у његовој историји. Тиме путописац посредно каже да путовања као део човековог искуства битно утичу на његову душу, али и да његова душа тежи да буде целовита управо склапањем таквих искустава у сторију његовог живота. Химере би, на том трагу, чак биле чувари најдрагоценијих успомена пред вратима тврђаве људске душе или оно божанско што човек дотакне, богатећи своју душу или посећујући град (Нови Јерусалим) сопственог срца.

Профињена, готово песничка метафора, приметна је и на другим местима, посебно кроз ефектну персонификацију Женеве: „Целог живота осећаћемо потребу да се издалека враћамо онамо, и тражимо понешто од самог себе, као кад се вратимо да раширеним зеницама тражимо по путу погубљене златне паре. А кад остаримо, Женева ће нам изгледати као млада жена, која нас је оставила и одбегла с другим човеком: за којег се из лудости потурчила; и због којег је, из ината, заборавила матерњи језик“.¹³ Дучићев однос према швајцарском граду илустрован је кроз алегоријску слику између мушкарца и жене, која има своју авантуристичку унутрашњу динамику. Ради

¹² Јован Дучић, *Градови и химере*, Српска књижевна задруга, Београд 1940, стр. 29.

¹³ Исто, стр. 45.

се о несумњивој блискости и заљубљености, младалачкој привлачности и осећају да је овај град нешто драгоцено за њега. Но, као и са сећањима на жене и прошле љубави, његов осећај с временом се мења услед сусрета са другим градовима, можда озбиљнијим, фаталнијим, импресивнијим, па Женева и даље остаје млада и стиче се утисак да је због хира или забаве напустила нешто аутентично своје као што је језик. То се одражава на утиске, по којима Швајцарци не опевају своју лепоту, већ је продају, али и да све делује као „изнесено на пазар и оглашено на добош“.¹⁴

Писац улази у домен љубавних односа на наизглед лежеран начин, иако се може запазити да и у том погледу његова поређења нису произвољна: „Има жена за које је љубав један део тоалете, као што има људи за које је љубав партија шаха или лов на лисице“.¹⁵ Другим речима, неким женама је љубав украс за свечане прилике, па, спрам тога, пресудно је како изабраник изгледа и да ли са њом чини складан пар. Партија шаха односи се на менталне игрице, непрестана међусобна надметања, где сваки потез може да кошта, док је најинтригантнији лов на лисице, јер то може да подразумева много параметара, као што су чекање, хајка са псима, замка, део дана када се лови. Ради се, дакле, о сложеној стратегији и чињеници да је супротна страна лукава, па је потребно активирати сва расположива средства и оштро око. Овај вид је најдинамичнији и најопаснији, па и најфаталнији однос који може да постоји између мушкарца и жене. Дате три наведене метафоричке слике љубави потврђују Дучићев став из „Писма са Јонског мора“, по којем „за љубав као и за религију треба пре свега имати имагинације“.¹⁶

¹⁴ Исто, стр. 48.

¹⁵ Исто, стр. 105.

¹⁶ Исто, стр. 100.

Дучићеве најупечатљивије и најефектније слике са становишта имагинације управо су инспирисане античком традицијом. Рецимо, када напише да је „једна млада Американка с болесним мужем, љубоморним као Полифем, који спава затворених очију али отворених ушију, или затворених ушију али отворених очију“.¹⁷ Према Овидијевим *Метаморфозама*, Полифем је волео Галатеју и брутално убио њеног љубавника Акида, на шта се, очигледно, односи љубоморан Американкин муж, док се други део реченице о начину на који спава див тиче епизоде са *Одисејем* из *Хомеровог епа*. *Портретишући мужа, путописац је у само једној реченици згуснуо две познате митолошке приче о Полифему, из *Метаморфоза* и *Одисеје*.*

Дучић уме и да изврши инверзију у односу на мит или историјске догађаје, естетизујући дескрипцију симболистичким средствима, као што је отмица Сабињанки о којој су писали Тит Ливије и Плутарх: „У *Интерлакену* је увек више жена него људи; овде Сабињанке отимљу Римљане“.¹⁸ Ромул је тражио невесте за Римљане међу Сабињанима, јер их је било више него жена, а путописац овде духовито констатује да је обрнута ситуација због мањег броја мушкараца у овом швајцарском месту.

Посебно су занимљиви делови *Градова* и *химера* на којима Дучић апострофира Енеју. Најпре је у „*Писму из Француске*“ назвао нашим Енејем „узданицу једне српске паланке на турској граници“, који се више не може вратити у њу, „осим као политичар и бранилац режима, букач против сваке опозиције, члан владајуће странке. Али је он ипак овде наш Енеј, први који је донео овамо наш паладијум, први који је сишао на обалу“.¹⁹ Иако се

¹⁷ Исто, стр. 8.

¹⁸ Исто, стр. 16.

¹⁹ Исто, стр. 76.

очигледно ради о српском студенту у Паризу, који није наш најсјајнији представник, али је дошао међу првима и то пореклом са места где су непрестани немири, дакле, са симболичке Троје у пламену каква је била Србија, његов лик се карактерише митолошким јунаком који је основао Лацијум за издегле погорелце, Тројанце. Његова вредност за све земљаке који дођу у Француску је непроцењива, с обзиром на то да је он „сваких пет година почињао (...) живот изнова, идилу блаженог првог семестра“.²⁰ Иначе, „у Дучићевом приказу српског народа опажају се две равни: с једне стране је савременост у којој су дати одређени типови, припадници српске нације; с друге стране је трагање за аисторијским националним карактером.“²¹ Наш Енеја, дакако, један је од типова, али је повлашћен симболичком ауром, која у извесном смислу доприноси да се у њој сагледа судбина националног колектива, али и генерација наших студената у Паризу.

Енеја се спомиње и у „Писму с Јонског мора“: „На једној страни видика чинило се да ће сад изићи из воде велики сунчев колут који овде изгледа као глава Посејдона кад је извирио, како каже један латински песник, да гледа како Јунона разбија Енејине бродове. Неколико плашљивих сунчаних зрака одби се одиста од пучине и растури по небу. Лепе очи госпођине добише боју и дубину ваздуха. Жене воле природу, као животиње, чежњиво и сполно“.²² На овом месту је реактивирана слика из Вергилијеве Енеиде и у имагинативној равни дата је као спој божанске енергије (Посејдон, Јунона) и људског фатума (Енејини бродови) у једној драматичној слици судара богова и смртника на хоризонту сунца, неба и мора.

²⁰ Исто, стр. 76.

²¹ V. Gvozden, исто, стр. 176.

²² J. Дучић, исто, стр. 109.

Дучићево читалачко искуство постало је сећање које се стапа са новим доживљајем, његовом интимном сензацијом на пучини. То није тек зазвало Посејдона и Јунону као музе, већ их је потврдило стално присутним на том месту. Укратко, они су, иако припадају различитим пантеонима, Посејдон грчком, а Јунона римском, она симболичка синтетизована античка вечност у коју је путописац заронио, не би ли је осетио, а могао је само на тој конкретној пучини.

У „Писму из Египта“ дата је Дучићева аутопоетичка синтеза: „Зар је било могућно, питао сам се, да је изнад старе Атине било ишта љупкије и отменије, изнад старог Рима ишта поносније, изнад краљевског Париза ишта раскошније? Међутим, ко није видео Египат у његовој фараонској магији, тај нема целу идеју о животу. И ко није на месту видео египатску уметност, тај није имао целу идеју о људском генију. Мојих десет година проживљених у Атини и у Египту, то је златни век моје мисли... Отад сам најдубље поверовао и да Бог постоји“.²³ Атина и Рим које спомиње у овом одломку су симболи грчког и римског античког света, а Париз његовог света илити тренутка у којем Дучић пише. Љупка и отмена Атина оличење је полиса и модел за све њих: „оно што важи за Атину, важи, вероватно, уз мање разлике, и за већину осталих грчких градова у одговарајућим фазама њиховог развоја. (...) важност једног града не мери се бројем његових становника, већ његовим остварењима на подручју уметности, културе и политичке мисли“.²⁴ Рим се сматра „наследником страних цивилизација“, он је „симбол

²³ Исто, стр. 302.

²⁴ Luis Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak; njegovo menjanje; njegovi izgledi*, prev. Vladimir Ivir, Book i Marso, Beograd 2006, str. 134.

видљиве моћи“²⁵ па је отуда најпоноснији. Дучић „раздваја Француску од Париза, дајући предност граду (...) ствара око Париза ауру која се напаја дијахронијском везом са Антином и Римом, из времена када су ова два града били центри цивилизације“²⁶

Египат је, најпосле, споменут не кроз град или градове, већ се мисли на древни Египат фараона, као обједињитељски симбол идеје о животу. Наспрам њега, Каиро о којем пише је из његовог доба. Градови у старом Египту пак били су „отворени“²⁷ па је то можда разлог што Дучић не издваја ниједан конкретан, јер су сви његови градови заправо цео Египат: „у долини Нила у почетку не налазимо прототип историјског града, са зидом, чврсто ограђен и окружен бедемима, изграђен за вечна времена. (...) Али град је кратковечан. Сваки фараон гради властиту престоницу, без икакве воље да настави рад својих претходника или да увелича свој град. Његов урбани дом једнако је ексклузиван као и његов гроб“²⁸ Цео Египат је град прошлости и монументалних раскошних грађевина, које су имале краткорочну примену, али су трајањем продрле у вечност и идеју о животу учиниле свеобухватном. Атина и Египат, коначно, кључне су речи Дучићеве мисли, оно златно илити најдрагоценије, можда баш зато што подразумевају меру и мудрост, али и монументалност и краткотрајност са претендовањем на уписивање у вечност.

Cogito Дучићеве књиге *Градови и химере* била би вечност, јер се целокупно његово писање и мисаоно стремљење групише око ње, која симболички циркулише кроз обе речи самог наслова. Метафизичка спознаја вечности

²⁵ Исто, стр. 218.

²⁶ S. Vladušić, isto, str. 76.

²⁷ L. Mamford, isto, str. 84.

²⁸ Исто, стр. 85.

оправдава путовања баш на она места која су обременјена колико циљаним образовним кључем, толико и личним осећајем и сећањем на епифанију, који су постали квинтесенција колективног културног добра, а универзалне вредности.

др Јелена Ђ. Марићевић Балаћ

Цитирана литература

- Владушић 2011: Slobodan Vladušić, *Crnjanski, Megalopolis*, Službeni glasnik, Beograd, str. 18.
- Гвозден 2003: Vladimir Gvozden, *Jovan Dučić putopisac: Ogled iz imagologije*, Svetovi, Novi Sad, str. 230.
- Гревс 2008: Robert Grevs, *Grčki mitovi*, prev. Boban Vein, Familet, Beograd, str. 328.
- Јанион 1976: Marija Janion, *Romantizam. Revolucija. Marksizam*, prev. Stojan Subotin, Nolit, Beograd, str. 245–246.
- Кебара, Миловановић 2022: Ђорђе Кебара и Стеван Миловановић, „Религија као модел културе у путопису Градови и химере Јована Дучића“, Роман и град: зборник, књ. 2, ур. Драган Бошковић и Часлав Николић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, стр. 433–441
- Мамфорд 2006: Luis Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak; njegovo menjanje; njegovi izgledi*, prev. Vladimir Ivir, Book i Marso, Beograd, str. 134.

ПРВО ПИСМО ИЗ ШВАЈЦАРСКЕ

АЛПИ (Сен-Беатенберг) августа, 19**

Овде јутра освићу хитро и вечери закашњавају. Сати пролазе спори и неопажени; време се не даје мерити ничим, јер се овде ништа не догађа. Самоће и тишине алпијске су непроходније него либијске пустаре. Онамо светлост прави чудеса, и један исти предео постаје и нестаје сто пута дневно. Сунце зида градове по небу, тврђаве по облацима, химеричне вртове по земљи, и све је онамо живот и цветање. Овде сви сати пролазе или високо у небу или дубоко под земљом, не остављајући ничег ни у оку, ни у слуху, ни у успомени. Само док човек корача, ствари се крену и пролазе поред њега; задржи ли се на којој стрмени, све се окамени и све занеми. Кончић који веже људску душу за ову земљу прекине се, и на том месту заболи, и падне кап крви.

Тихи кристал глечера на Јунгфрау и на Блимлисалпима стоји у самом зениту као сребрн зид између два света. У разређеном ваздуху прође писак птице која се не види; зачује се меланхолично звоњење говеди из долина које се само наслућују. У долини се пружају ланци љубичастих и ваздушастих брегова који наличе на митолошка брда чије легенде више нико не памти. Све изгледа сјајно, али ефемерно, противуречно, ташто. Тамо је Тунска равница обасјана зеленом светлошћу, и Тунско језеро које, као душа, рефлектује сваког тренутка све што се догађа у небу. Све друго око мене је светло и огромно, али све непомично и равнодушно. Тај блиски и стални додир с великим и мирним стварима даје телу неку грубу материјалност и живци се разилазе по њему као укочени конци од челика. Не волим алпијску лепоту. Ми утичемо на ствари мењајући њихове форме, али ствари мењају нас својим насилничким утиском. Чини ми се овде да данас већ не желим оно што сам јуче желео свом снагом. Свима мојим жељама видим сада границе, као овом хоризонту; сви моји снови свршавају недалеко од мене, као овај путељак што понире у амбис; све моје намере стоје преда мном решене као модри зидови ових планина; ја се овде осећам везан за дрво или прикован за стену.

Сваки низ ових брегова изгледа да је стао између нас и нечег бољег и нежнијег. Све је огромно и све хладно; и све је или веома тамно или веома светло. Ти контрасти тиште душу и спутавају мисао. Ако сиђем у долине које су овде тако дубоке, мени се чини да сам утонуо; а ако сам на висини брегова, чини ми се да се више нећу умети да вратим кући. Ове невероватне импресије из Алпа избезуме првих дана човека с југа. Осећам да ће ме ове студене тамне ствари изменити из основе. Престаћу бити добар и нежан; омрзнућу музику и стихове; нећу се вратити некој жени коју сам волео, и поћи ћу за другом без љубави. Нећу

више умети да се дивим осим оном што је страшно; ни разумети лепоту у којој нема горчине; ни узбудити се за нечим у чему нема одрицања и бола.

Станујем у једном хотелу при брегу обученом у тамну шуму четинара кроз коју се размилеле стазе у раштркале труле клупе. Ту живи са мношвом разнолик свет као на каквој трансатлантичкој лађи. Једна млада Американка са болесним мужем, љубоморним као Полифем, који спава затворених очију али отворених ушију, или затворених ушију али отворених очију. Неколико Руса са титулама, и Француза са црвеним розетама у рупици капута. Неки Немци који међу собом говоре француски да би изгледали отменији и из бољег света. Један је од њих немачки професор, који – као сви немачки професори – пише трећи део *Фаустиа*. Још неки стари ермит без народности, и један млади пар који се није ником представио. Једна млада руска генералица са младежом, чији се муж бије по Манџурији. Један наш политичар, партијски мудрац, типичан: сав начелан и сав неучтив; говори са охолошћу као да је први проговорио, и гледа на све сигурно као да је први прогледао; и суди као да је последњи који треба да пресуди; и пошто је са вама говорио четврт сата, изгледа да ће вам сутрадан послати рачун, као лекар или адвокат. Био је у својој земљи и министар, као што је магаре у Јудеји сматрано за пророка. – Затим, један господин са госпођом, и једна госпођа са господином. После један Бугарин са каљачама, и један социјалист са баритоном. Најзад један Американац из Канаде, који се тужи да није више могуће путовати по европским земљама, јер су га у Француској држали за немачког шпијуна, у Немачкој за француског, у Аустрији за руског, у Русији за свачијег, док није најзад у Италији затворен као шпијун Свете столице.

Рат у Манџурији држи цело друштво у грозници. Траже се брзојавне вести из Париза: извештаји о дисциплини, саобраћајним средствима, врстама оружја. Чудна психологија људства које живи у бојовној ватри на хиљаде миља далеко од боја. Сад се кладе на једног генерала у Манџурији као пре неки дан на једног коња у Довилу или Лоншану, или на једног бика у Ниму или Светом Себастијану.

Енглези су најчуднији свет по овим алпијским летњим насељима. Поред њих, нарочито поред Енглескиња с луткастим лицем и зачуђеним очима, сви се ми осећамо блазираним и старим. Они се свему чуде и свему смеју. Код Енглеза је смех и радост ствар васпитања и доброг тона; ми се смејемо људима и идејама, а они стварима. Непристојно је ћутати, неуљудно бити тужан, глупо бити замишљен. Енглези се смеју чим вас ослове, не зато што је нешто смешно, него да сусрет учине радосним; на смешно се и не знају да смеју. Спортони их чине да остају увек деца. Ових дана је неки поротни суд у Енглеској осудио на смрт једног пса што је ујео три човека, а варош је тражила касацију пресуде. Смех и радост су без сумње ствари једне више цивилизације и хуманости. Цивилизације, пошто је један научник тражио код дивљака у Перуу жену која уме да се насмеје, али је није нашао; а хуманости, јер у Сједињеним Државама америчким пише по дућанима: Смејте се! – Један руски писац каже: треба се чувати човека од чијег осмеха његово лице поружња. Ово је истина. Рђави људи не умеју да се смеју; а од смеха лице постане човечанскије и лепше јер постане светлије.

Одиста, ја ћу се овог лета дуго сећати по каламбурима и духовитим доскочицама неколицине Француза, али исто тако, и исто толико пријатно, по здравом и благородном смеу неколицине ових Енглеза који се ни са ким

нису упознали целог лета. Енглеz је рођени сепаратист. – Енглеz се смеје, али је тужан; он је лепо обучен, али је несрећан; он је богат, али је циција; он је паметан, али је мутав; и добар, али индиферентан; и племенит, али несрећан. Енглеz сматра Енглеску, ако не засебном планетом, а оно извесно шестим континентом. Међутим, себе сматра првим Европљанином, често с пуно разлога. Између једног Енглеза и једног Француза, и у њиховим личним односима, постоји дубоки Ламанш, који се даје пребродити и надлетети; али не даје исушити. Свашта сам на свету видео, али не видех Француза и Енглеза да су били интимни другови. – Највећа разлика међу људима се види по њиховом смеху. Енглези се смеју без повода, а Јапанци се смеју и у најжалоснијим случајевима. Значи да се смех не односи увек на оно што је одиста смешно.

Европски народи изгледају да имају своја доба живота различна једна од других: Словени су младићи од двадесет година; Немци су мудраци од тридесет; Талијани су комедијаши од четрдесет; Грци љубе и ратују као чиче од педесет; Енглези се чуде и смеју као деца од петнаест. – Треба народе учити да се смеју. Ничим се човек не може толико допасти колико лепим смехом. Жене се најрадије дају људима који умеју да их засмејавају, који све окрећу на смешно – не зато што оне понижавају цену ствари, него што су рођене епикурејке, и што воле радост живота изнад свега у животу. Од тренутка откад један човек постане за њу појава која носи весеље, она му се сва напушта, као што таквим људима сва деца трче у сусрет и падају у наручје. Смех је знак здравља, али и знак прогреса једног друштва. Најбољи доказ да је смех ствар прогреса људског друштва јесте то што се човек не смеје кад је сам, него само кад је у друштву, и што смех не постоји међу расама које нису још постале друштвом.

Али ако многи од нас изгледамо намргођени и завенички мучаљиви поред Енглеза, исто тако поред Руса изгледамо увек недовољно добри и срдачни. Ја сам руско друштво познао само на страни. Французе сам волео увек свом памећу, али Русе свим срцем. Рус је простодушан и као дете, али и компликован као дете. И кад је најкултурнији, он је међу другим неуравнотежен и нешто медвед. То су идеални јунаци и благородни лудаци. Кад се заљуби у Петрограду, оде да прокоцка своје имање у Монте Карлу, и убије се у Гуадарами. Нико није у исто време толико и дете, и човек, и жена: има детињу љубав да живи играјући се свачим на свету; има женски укус за емоције; има мушки бес и снагу да све покуша и увек све ризикује. Љубопитство које иде дотле да окуша све, чак и злочин; неосећање вредности свог живота, ни цене своје личне среће. – Руски тип добричине не постоји нигде другде на свету. Њихова фамилијарност у односима има разлога да буде можда за западњака сасвим несносна. Намећу своју интимност и причају своје породичне ствари. Не остављају ничије раме да га не потапшу. Кад вас не нађе код куће, пријатељ Рус вас чека изваљен на ваш диван или хрчући на вашој постељи. Кад се најзад растанете заувек, он продужава још десет година да вам пише писма о свему што је негде видео и чуо, шаље поклоне, ретке књиге, илустроване новине. – Брани идеје које су одавно тријумфовале, обара оне које су одавна сахрањене. Никад ведар идеолог, него увек мутан утопист. Над сваким од њих изгледа да лебди нешто трагично: као да ће погинути у пожару каквог позоришта, или у судару возова, или се сасушити у неком казамату. Нико нема толико укуса за несрећу и поштовања за сузе.

Вечери овде имају лепоту која је неразумљива човеку са југа. Мрак се ухвати наједном. Мрак не пада овде само из неба, него извири из земље, покуља из понора, проспе се

са грања. Рађање уштапа међу овим бреговима има перипетије читавог једног катаклизма. Све смркне и направи се страшним, као да мора да пропадне пола света да се под Јунгфрау роди нова звезда. Затим уштап изиђе на сасвим другом месту него на оном на којем сте га очекивали, крупан као аждаја. Брзо запали полу неба, и затим остане сам у целом космосу. Ничег другог што би се видело у овим провалијама. Све су ствари поцрнеле једна од друге. – Али док тај месец није изишао, и док је био мрак и по земљи и по небу, глечери Јунгфрау и Блимлисалпа стајали су дуго ватрени и наранцасти у самом зениту. Тако неколико вечерњих сунчаних зракова остане увек заборављено и различено по ледењацима, и тај приказ је можда најчудније и најлепше чега има у епопеји алпијског сунца.

Шуме под мојим прозорима су дању пуне јастребова. Ноћу се одатле на најмањи шум подигне граја престрављених птица које у безумној врисци и лепршању нападају куд које, или се растуре у небу, или, ослепљене мраком, оборе у какав понор. А одмах затим настане цинична и језива тишина црних алпијских шума, у које изгледа да су се згомилале све сенке овог света. – Не знам зашто и после једног дана често дионизијски веселог падне ноћ овако пуна горчине и тегобе. Песници су увек осећали ово насиље алпијске лепоте над душом човековом, Гете је три пута пролазио овуда. Први пут се дивио Алпима, али без уверења, или бар без усхићења, можда чак више престрављен него узбуђен. Други пут је као прави алпинист прошао цео овај бернски Оберланд, и из Женеви ишао на ледењаке у Шамони, по дубоком снегу и мењави, дивећи се више својој снази него алпијском чуду. Трећи пут је био на Сен Готхарду, али не ни као песник, ни као турист, него као минералог, сав занесен геолошким сензацијама. Гете је у природи био увек више природњак

него песник. Њега нису преиначили високи Алпи, него је он постао другим човеком тек када је видео стари Рим. – Шатобријан је из Алпа побегао разочаран. – У Шелијевим најлепшим песмама испеваним овој природи осећа се више инспирација са благих рељефа из околине Женеве где је живео, него Алпа куда је само пролазио. – Мицкијевич је овде испевао најтужније стихове своје љубави; нигде му није била печалнија успомена на једну љубљену жену него кад је почео да му се овде по глечерима привиђа њен прогонилачки фантом. – Од стотине песника који су видели Алпе, не знам никог који се у њих заљубио. Овде се живи одиста у страху од мрака, у борби душе с огромним и тешким предметима око себе, у јези од понора, у ужасу од студени на ледењацима, у очајању од магле, у изbezумљењу од киша.

Међутим, има један песник који је у Алпе био истински заљубљен, и то какав велики песник: Жан-Жак Русо. Он није волео благе обале женевског језера где се родио, иако каже да његово срце није никад престајало да их обилази. Он је волео ову природу високих Алпа, сву од самих контраста, попримте земљиних катастрофа, стравични предео у којем нема ничег спиритуалног ни хуманог. Русо је био једини у своме времену који је волео такозвану дивљу природу, усамљену, непорочну, неоскврњену, сакривену од обожавалаца – природу сукоба и вртоглавица.

Римљани су волели природу и сваки богаташ је имао, као и цезар, по више летњиковаца. Али то, углавном, није била љубав за пејзаж него за агрикултуру. Они су у природи сами орали и копали, а не само ишли да гледају залазак сунца или излазак месеца. Камилус и Цинцинатус су са орања ишли у сенат, а стари Брутус и стари Катон су се бавили вођарством. – У смислу XVIII века идеја о природи била је сва сконцентрисана у лепоту геометријских

вртова, као што су их сликали Вато и Патер. То су вртови који одговарају памети а не срцу: линија, поредак, закон, пропорција. Све измерено концем и срезано макама. Воде у великим басенима, пребројане у литре и узапћене у камене оквире. Зелене катедрале и побусани салони. Нимфе и фауни усађени на свом месту математички прецизно. Версај и Шантији, Луј XIV и дука д'Омал, све господство интелектуализирано, и поноситост великог порекла: моћ која је изражена свугде линијама, тачкама и границама према целом свету.

Русо је, међутим, објављујући лепоту дивље природе, био проналазач новог света. Не из његовог урођеног укуса за противуречност и полемику, него одиста из осећања човека у основи примитивног и сензуалног, Русо је то објавио снагом коју дотле није нико имао, и пробудио један интерес према природи потпуно нов за светску литературу. Ствари у природи гледао је с таквим усхићењем пре тога само писац *Химне Сунцу*, светац из Асизе; и само својевољни пустињак из Воклизе, Петрарка, у своме *De vita solitaria*, претходио је овој екстази писцу *Promenades d'un solitaire*. Русо је само кроз природу познао Бога, осетио љубав за жену, добио смисао за живот. Своју *Нову Хелоизу* доводи на Женевско језеро, и то на његов мрачни и дивљи део, код Вевеја, у предео који он сматра за најлепши део света. Не усхићује се ни раскошном околином Париза, ни сјајним лепотама Турене где је живео годинама, него језером Вевеја где је живео свега неколико дана. Хамлет је рекао да је лепо само оно што је страшно; то је рекао затим и Русо, јер је волео само ону природу од које га је хватао мрачан страх.

Тако је овај велики мистик – толико упоређиван с Лутером и Калвином – био несумњиво творац не само данашње мисли него и творац модерног сензибилитета.

Свој смисао за поредак у друштву носио је Русо можда из своје Женеве оног доба, али своје парадоксе о слободи добио је из своје рано зачете френезије у природи. На страну његова апотеоза природног човека, и теорија о урођеној доброту, и мржња за цивилизацију; то је његова реакција против друштва оног доба које је умирало у собном ваздуху, у салонским конвенцијама, и у социјалној неправди и хипокризији. Али његова дубока, искрена, безумна љубав за природу неоспорно је спасла књижевност од суhog рационализма, и ставила осећање и слободу као извор најдубљих ствари у човеку. Она је дала доцнијим романтичарима читаву велику клавијатуру до тада непознатих унутрашњих вредности. Русо је оборио француске овештале друштвене традиције, и уопште обновио форме француске мисли. И створио је духовни космополитизам, тако да су га Кант и Гете сматрали својим учитељем, а Бајрон и Валтер Скот својим инспиратором. Као Јулије Цезар, он је створио нове границе и ново царство.

Бог је Алпе створио у пијанству и лудилу; песник Русо их је објавио у једној еротичној екстази. Он је од овог предела, близу којег се родио, и од предела у којем је љубио једну жену, направио завичај пејзажа у књижевности. Он је на Женевско језеро довео срце човеково онда кад је оно, исушено и измучено логиком и дијалектиком, дошло било на право беспуђе.

Одавде, с једног окомка Сен-Беатенберга, види се у доли-нама сјајно огледало Тунског језера. Бродови бели и весели секу његову тешку воду од Туна до Интерлакена, али се на њему више ништа не догађа. Тунско језеро је најмирнија вода на земљи. Одавде гледано, на њему не постоји

ништа нити на њему живи ико. Али сунце пали по њему ватре велике као планине. На једном другом крају је Интерлакен, швајцарски Монте Карло, летње место за светске пустолове, старе полигаме, талијанске кесароше, и Јевреје на свадбеном путу. У Интерлакену је увек више жена него људи; овде Сабињанке отимљу Римљане.

Одавде сам једног ведрога јутра кренуо да се пењем на Јунгфрау.

Између тамнозелених масива, једним тамним ходником, иде сребрн пут. Одозго са ледењака долази и један хладан и хучан поток, и брзо промиче испод тог пута доле у неко језеро. Пут завршава у Лаутербруну, где чека једна од највећих сензација које се могу имати на свету: велика падина Јунгфрау која скоро из зенита пада до земље, заслепљујући очи блеском свог сребра, док по земљи стоји просуто цвеће каквог флорентинског пролећа. Ту са једног високог брега руши се у село тежак стуб воде који се у паду сав раствори у водену прашину и ни кап његова не стигне до земље. Ту је на свом другом путовању заноћио Гете и опевао „дух вода“ у једној славној песми. Четрдесет година доцније ту је заноћио и Бајрон, који тај исти дух вода помиње у свом *Манфреду*.

Са мношћу путује једна мала Пољакиња, пријатељица из заједничке клупе на женевском универзитету. Њу прати њена тетка, која пише књигу о привиђењима Свете Катарине из Сијене. Тетку прати један стари и отмени Женевљанин који се каже далеким рођаком Еразма, и који има манију да скупља старе новце, и то једног јединог римског императора, Флоријана, о коме нико не зна ништа.

Ако не путујете сами, онда путујте само са женом коју волите. То је једини начин да се све уочи и све добија струку цену. Жена остаје увек дете, јер уме да се изненађује. Платон даје ову дефиницију: младост, то је моћи

се чудити. – Ово даровито девојче прави целим путем рефлексије које би занимале и једног хришћанског филозофа као и каквог блазираног дендија. Сваки дан изгледа импресионирана као да је тек тога јутра прогледала. Ништа још није записано на чистим страницама тог младог живота. Блажена душа која још није патила од болова непотребних; ни познала успеха којих се доцније гнуша; ни знала за осећања од којих се најзад црвени; ни за пријатељства којих се после кајемо. Није још ништа познала од свега што постоји. Али нема ничег што не погађа. Са безазленошћу њених шеснаест година помешао се већ кварни инстинкт вечне жене која има стотину очију, стотину ушију, стотину руку, и хоће све да види, све да чује, и свега да се маши. Све је лепо, све сјајно, све ново, све њено; али осећа да има још нешто недогледано, недочувано, неискушано. Њене сиве очи изгледају два мала северна језера пуна рибе, која непрестано светлуца по дну, игра се на површини, бацака у сунцу. За свим још нерешеним и загонетним трче та два широка млада ока, жбирски, разбојнички, с трагањем и мучењем. Њена су изненађења по стотину на дан, и сва напрасна и пуна жестине. Нема ствари која јој не натера млаз крви у телу и мисли. Ништа лепше од њених запиткивања за човека чија мудрост одишта није у скептицизму ни у nihil admirare, него, напротив, који и сам верује да још има пуно новог и невиђеног, и још више: да је све ново и увек невиђено и недогледано. А нарочито да су увек нове очи у човека који зна да мисли и који уме да види. Људи који се више не чуде, и ни у што не загледају по сто пута, то су несрећници који никад нису стварно ни видели ништа на овом свету.

Имао сам само још једног пријатеља који је имао ту драгоцену моћ изненађивања пред свачим. О путу око своје куће могао је испричати колико и Васко де Гама о

путу око Африке. Има и тих ретких људи који сав свој унутрашњи живот носе у оку. Њихове су очи увек отворене, њима гледају, слушају, осећају, пипају, траже, роне, буше; оне се никад не смирују, и у све се упијају као пијавице. Оне су жедне, гладне, непокојне, крилате. Једним погледом такав човек опази све пред собом: и поље, и реку у пољу, и мост на реци, и зрачак на води, и ваздух, и муху која је у тај мах пролетела здесна налево. Све то спази брзо, напречац, халапљиво. Такви људи прате очима сваки покрет до краја његове линије; знају све чега има, у граду, у цркви, у кући, на столу, на човеку, под земљом, под водом. Тако поред обичне гомиле људске, у којој већина иде погурене главе и оборених очију, гледајући или изнад ствари или испод ствари – ови други, напротив, носе цео свет на својим зеницама, и умру тек пошто су све на овој земљи видели и пребројали.

Овај туризам, који се види по Алпима, даје лажну илузију о томе да је људство најзад почело да осећа истински за лепоту у природи. Међутим, истина је само да се у природу иде само лети, у дане беспосличења, за време прибирања нове снаге за обесна уживања у градском животу. Нико не зна да довољно осети дубоко поље осуто цвећем, небо обливано светлошћу, шуме помрчале у сенкама. Нико не види колико једна стаза којом пролазимо сваки дан изгледа друкчија сваки пут; и да никад једно јутро није слично другом. Нико више не уме пратити живот биљке од њене клице до последње сухе гране, ни одгајати животињу да би познао чар њеног детињства, бес њене младости, снагу њеног плођења. Предају своју земљу у закуп другом да је сами не обделавају у дивљењу и срећи која клија из сваке бразде и пада са сваке гране. Беже од најлепших догађаја на свету: од сунца, од кише, од ветра, од звезда, од магле. Има људи, који су у свом животу видели

свега неколико залазака сунца, а још мање има људи који су видели свитање и оргије сунчевог изласка. – Обожавају природу само деца и лудаци; само они говоре с биљкама по путу и с камењем у пољу. На супротној тачки од њих стоје још филозофи и песници, који се детињски усхићују и лудачки диве свему ономе чему су други окренули леђа. Мржња оног мог поменутог пријатеља за такав свет била је крволочна онолико колико је његова љубав за природу била дивљачка. У једној безазленој пантеистичкој екстази узвикнуо ми је једном: „Кад сам видео једну ноћ на Крфу, осетио сам да више не волим своју жену!“

Пењање путем на Јунгфрау узело је цело преподне.

Мала Пољакиња је имала у покрету главе нечег птичјег, и у кретању тела нечег мачјег; а у целом животу физичком, ничег човечјег. Пољакиње имају једну нарочиту чар коју неће достићи можда ниједна словенска жена. Оне имају сензуалне покрете Шпањолке, духовиту кокетерију Францускиње, чисто срце и топлоту Рускиње, носталгију Скандинавке, наивност Енглескиње, и, што је извесно, ничег од Немице. Уз све то, носе нешто од трагичности своје расе: једно неспокојство да увек иду да виде шта је иза брега, да пређу с оне стране реке, да свугде где уђу отворе прозор и завире под сваку завесу. Францускиња не уме да буде оволико приступачна тузи и сновима, нити је Рускиња икад овако чедно брбљива. Ниједна жена на свету није овако лакома на нове емоције, нити има онолико завођачког у свом гласу, у сваком погледу и у свакој речи. Глас јој је млак и подмукао; стисак руке нежан али испитивачки; свако обећање ствар каприца и задње намере. За Рускињу је љубав херојство, а за Пољакињу је љубав интрига. Формула њена за фину љубав: малко перверзије у чедности, али много чедности у перверзији! Свугде пуно стила, укуса, рафинерије; јер жена која није

лепа, она је смешна; ако није грациозна, она је вулгарна. Пољакињу омрзнете најзад зато што сте је и одвећ волели; затим је опет заволите, јер сте је пре тога срдечно мрзели – али тако у бескрајност. – Она никад прва не напушта плен своје лудости и своје сплетке. Увек држи човека оним ефемерним у својим жељама и детињастим у својим страстима. Она је најженскија од свих жена, а то је најјаче оружје којим иду жене у бој на мушкост.

На једном путу за Јунгфрау овакве су жене драгоценост, јер су духовите. А духовита жена чини сталан притисак на човеков ум и таленат; никад у друштву духовите жене човек не пада у духовну леност ни телесну лабавост: зато он поред њих све боље види и лепше каже него у друштву човека. Он, поред ње, надмаши и већег од себе, чак и себе самог. Обично кажемо онолико колико знамо и како умемо; а поред духовите жене кажемо више него што знамо и лепше него што умемо. Само је додир са женом направио француског човека најречитијим и најбодријим од свих људи. Напор да се допадне само духом, он је постигао у том врхунац сјаја; као што се Грк хоће да допадне парама, и у свакој земљи постане први банкар; или као што је лав хтео да се допадне лавици и дошао до своје гриве, а петлић до своје румене кресте.

Никад нећу заборавити ову малу духовиту женицу која никад није заборавила да буде и жена од спола, и која је та два елемента својих седамнаест година утапала у једној грацији што беше савршенство оваквог једног алпијског дана. Никад нећу заборавити те веселе вечери на планини, под зеленим сводом, где смо слушали како целокупно небо швајцарских анђела пева за богате Енглеze у Гринденвалду. Али никад нећу више ни моћи видети сјајну алпијску ноћ а да се не сетим свих оних понора које сам тада видео у њеним широким очима, иако се сада овде отвараху као два црна и влажна и тужна ноћна цвета.

Од Лаутербруна се пење до Шајдега једним електричним возом. А оданде, иде се пешице до ледењака. Дан је био јасан.

Небо је било нешто млечно, као приморски свод у месецу августу када се Велики медвед спусти до крова кућа и пролази улицама. Поред нас у даљини лебди један пејзаж Сегантинија. Али непосредно око нас почиње предео смрти, земља на којој умире и последња клица живота. Једва се понегде зелени ретка трава, ситна као прашина, кроз коју вијуга једна бедна путања што води у ледењаке и у смрт. Пролазе широка и студена платна ветра.

Али оно што овде пренерази и скамени, то је тешка хука из глечара, хука отопљеног снега што у мутним поточима срља у амбисе који се отварају на сваком кораку. Од њих се пролама цео овај мртви предео. Али се ухо затим брзо навикне, и ужасни хук узевши облик апсолутне монотоније, најзад дадне утисак апсолутне тишине. Можда осећање тоталне самоће на овим висинама дадне и ово чудно осећање дубоког мира. Изгледало ми је понекад све тихо у том пределу где је све било укочено, јер се овде живи само видом и можда стога сва друга чула остану у страви.

Лед ових глечара издалека сјаји као сребрно море; а овде горе је снег таман од прашинасте земље којим су га ветрови засули. Пред овим пределом вечитих катастрофа видик нема краја; један поглед изгледа довољан да обухвати целу нашу планету. Дубоко у долинама испод нас све је у магли; потоци се обарају сад пред нама у поноре у које је ужас погледати. Моја сапутница, брбљива као ластва, полагаано губи у гласу свој звучни акценат. Осећам у својој руци њену ручицу сву залеђену од страха. Њене очи које су се отварале пред свачим у широка сива огледала, тумарају сад расејано. Мала уста која изгледа да су

отворена само да кажу да љубе, беху се окупила у мали румени грч, као у врућу кап крви. Жене пред великим догађајима у природи имају потребу да плачу.

На ледењацима нас је ухватио први сутон, а то нисмо ни осетили. Затим се и небо није више разазнавало. Све се било изгубило једно у другом, и наш повратак је задавао бригае. Душа се била преситила ових горких лепота, и ми смо позвали вође да нас брзо са ових небеса врате к земљи. Ледени зидови што су висили над провалијама, изгледало је да ће се порушити ако мрак буде мало тежи, или ветар мало бржи. Страх је долазио од свега што се назирало. Ваљало се бојати да се магле из долина не подигну на путе по висинама и не одвоје нас од свега осталог. Срећом, вече се брзо рашчистило; неколико звезда изиђе из леда; свод се забеле. Месец ће изићи тек после поноћи.

Када смо после два сата силажења једним добрим путем, и без вође, срели у мраку неког човека, рече нам да смо променили правац и да тај пут силази на Менлихен, где ћемо стићи баш кад буде изишао месец. Сасвим свеједно, уосталом. У Менлихену има велики шале за преноћиште. То значи ипак провести ноћ на самом хрбату Јунгфрау, што значи једна прича за потомство: за страх оних који су се пели само на црквени торањ, или на дуд у свом дворишту.

Хиљаду слатких катастрофа на том силажењу и бројању корачаји по невидљивом путу, који изгледа да нигде не води него да се обрће око самог себе. Машта отвара бездане и онде где их није било. Мала Пољакиња дрхти на мом длану као смрзло птиче; морам да је загревам својим дахом и својом крвљу. Она је благосиљала добру руску степену и афрички песак; о бродоломима код Добре Наде и Фалкланда говорила је вечерас као о каквој позоришној представи; и већ је носила у цепу огртача једну пету своје ципелице! Остатак друштва ишао је за нама у ноћи или пропао у понорима.

Али, најзад, ноћ у Менлихену била је тиха и блага. Ваздух је био наједном топао, и као да је у њему било мириса јоргована из Женеви и љубичица из Парме. Сва су чула била попустила; престрављене сиве очи моје сапутнице изгледале су жељне не да виде сунце него да угледају човека. Целим путем, где год угледа нешто усправно, њој изгледа неки човек. Те пепељасте очи које гледају увек у даљину, замишљено и нешто напрегнуто, као да она гледа кроз маглу да прозре, или успомену да се нечег сети, изгледале су сада малаксале. Само се види како се у тим широким зеницама нешто пали, па гаси, па опет пали, и опет угаси – лепо, мирно и учестали пламенови који говоре место крви и место речи. Кад се раздани, те ће очи бити налик на мирни морски затон, сав окружен црним чемпресима, у заветрини. – Али је она сад уморна и сурвана. Ови доживљаји, који су направљени од самих чудеса, превазилазе моћ њене упечатљивости. Осећао сам да је имала потребу да је узмем у наручје, и да је тешим, дуго и благо, и да се закунем да је више нећу овако мучити, него да ћемо провести живот само на веранди, и у варошким парковима, и гледати Алпе, заваљени у столице, и са догледом у руци.

После уштапа, који су те ноћи видели људи на ледењацима, бледог као сабласт, изишло је јутрос сунце, крваво као какво апокалиптичко страшило. Врхови Јунгфрау су се зажарили. Високи пламенови су посуктали из земљине утробе, затим се одвојили од земље, па као огњено острво почели да лутају празним небом. Дан ипак неће још потпуно сванути. Борба између светлости и тмине нигде нема овај изглед очајне борбе у природи, овог хватања укоштац свих елемената и свих привиђења. Јер овде не изгледа да се сада рађа нов дан, него да се из хаоса издваја нов свет. Провала светлости у небу, кроз ове сенке теже

од брегова, и ове тишине дубље од свих бездана, траје дуго. Затим, наједном, настаје брзо размицање румених глечера, њихово дизање све више, и протезање све даље. А цео овај покрет висина које изгубе све линије, претворе се у крупне огњене масе, које носи ветар десно и лево. То су свакодневне епопеје светлости ових Алпа који не задивљују него запрепашћују за цео живот. Рађање сунца на Јунгфрау, то је највећи догађај у космосу, и нешто што човекову судбину на земљи учини најбеднијим случајем међу свима стварима. Овде се не дају ни замислити среће и несреће, него само наизменичне мирне катастрофе и мирни тријумфи огња и ноћи. Светлости и тмине изгледају једино што постоји, једини живот у времену, једино постојање и нестајање, обнављање и развијање. Све је у гашењу тих свеобимних огњева на Јунгфрау; ван тога ништа није стварност и бивање, него обмана и негација. Сунце, али ово огромно и крваво сунце из пустиње Јунгфрау, то је дефиниција космоса, обест и хармонија елементарна, интрига и истина, прва и задња реч лепоте и ужаса. Питагористи су се бацали на земљу пред изласком сунца; то је чинио и Сократ, противник питагориста.

Три дана доцније гледао сам са својих прозора са Сен-Беатенберга ове брегове на мирном подневном грејању. Изгледало ми је тад да је мој живот наједном пресечен надвоје: пре и после мог дана на глечерима Јунгфрау. Тај дан је био прво пренеражење свих мојих чула, можда почетак извесног нереда у свима мојим мислима. Моја дотадања слутња о невероватном добила је сад своју потврду и горак печат. Све што сам дотле видео било је сићушно, тескобно, делимично. Знао сам за лепоте радосне или трагичне, лепоте створене за човечје срце и мисао. Али нисам знао за лепоте којих се ужасавамо јер немају ништа са човеком, јер га оборе и смрве, и јер

постоје само за себе; и која су свирепа решења среће или несреће самог космоса. По талијанским равницама или нашим брежуљцима Бог изгледа музичар и лиричар; овде изгледа непријатељ, судија и убица: јер је овде на сваком кораку замка, бусија, и провалија. Свугде на другом месту нешто живи, дише, пева и цвета; онамо горе на висинама постоји само смрт и лудило. Јутрос је овде на Сен-Беатенбергу једно благо сунце имало сав блесак прве љубави. Долине око мене изгледале су ми сада мирне и љупке као тихи пејзажи око Сијене и Асизе. Магле су лежале сребрне у понорима. Одоздо звоне недељна звона, можда из каквог сеоца на рубу језера где је пуно јабланова, и где по цео дан иде врева из пчелињака и голубињака. Ово треперење светлости у долинама траје цео један чаробни сат: то је лепа скаска о змајевима сунца који један другог прождиру. Јер магла се најзад у једном часу повуче, и као река улије у дубине земље, или отече у неке даље долине. Недељно јутро на оваквом брегу, то је празник који се не види на људима него на стварима. И оно што је најситније на земљи, постане видљиво и сонорно, афирмација и снага, воља и песма.

Како се ипак грубо намеће разлика између ове природе и ових швајцарских људи. Мрачни Цвингли, у дане реформе, када се купило по хришћанским земљама злато за Катедралу Светог Петра, показао је поносно и пркосно на беле Алпе и бунтовно узвикнуо да је то једино место где човечанство треба да гледа лице Вечитог на његовом престолу од деда. Швајцарци су одиста остали да гледају лице Божје на његовом престолу од леда, и нису дали новац за божанске престоле од злата, али у тој својој контемплацији нису оставили речи ни у стиху, ни у слици, ни у музици. Никад ни у једном од ових ситних и срећних градова није се родила ниједна уметност, и на овим

небеским језерима није зачета ниједна легенда, ниједно предање. Из ове земље у којој Бог седи тако на престолу од леда, Швајцарци су ишли као најамници у туђе земље и ратовали за ђавола. Њихово је оружје светлило по ходницима и степеницама најодвратнијих краљева и папа; они су гинули по предсобљима чувајући прагове за којима су чињена насиља и вршен блуд. За време Шарла VIII били су у служби отмичара најхрабрији војници; за време Франсоа I били су најкукавнији – и својом паником проузроковали, код Павије, највећи пораз у француској историји, и одвођење француског краља у мадридску тамницу. Историја храброг и доброг швајцарског народа у то доба била је само горка прича о витештву које се продавало за новац. Нечег тако најамничког и служитељског има и данас у његовој судбини. Швајцарска је фатално постала друмска гостионица и једна прикривена мржња за странца избија из сваког додира с њима. Странац није овде ни противник, ни савезник; ни једномишљеник ни разномишљеник; он је муштерија и кирајџија. Никакви осећаји не постоје у том сусрету, него измене хладних речи, недељних рачуна, добро проверене монете. Све је овде срачунато и узаконено само с обзиром на ситну срећу малог човека, тако да кад одавде гледате на историју, изгледа вам да су велики подвизи само лудачке авантуре, а велике намере само махнита пустоловства.

За целу епопеју довољна је прича о Виљему Телу, једној јабуци и једној стрели.

Срећом, све добро швајцарско није у песмама. Јер Бог, изабравши ову лепу земљу за свој престо, није хтео да људска срећа овде буде у књигама. Швајцарска је и без својих књига и без своје музике ипак остварила идеал највећег унутрашњег спокојства, и тај њен мир, то је њена слава. На сваком углу жандарм, на сваком ћошку фењер, у сваком

кварту један пастор, у свакој улици по једна бабица, у свакој породици традиција о једном посланику капиталном или саветнику муниципалном! Закони на хартији, то су они који ратују против закона у крви и инстинкту. Да су, уосталом, имали генија, такви би генији ову земљу разорили; а овако су ови мали људи успели да направе велике ствари: израдили широке путеве, засадили сјајне вртове, дигли високе палате. Овде је срећа у половности, осредњости, свакидашњости, ослобођењу од свега што је крупно, расно, духовно, свега што је и стваралачко и рушилачко у људском инстинкту. Једини геније којег је родила ова земља био је Русо, најпре протеран и уцењен, затим признат и слављен. Да је Русо овде остао, њега би изгорели на ломачи у Женеви, као некад Мигела де Сервета, који је оставио науци закон о циркулацији људске крви. Јер ова земља није никад ни присвајала за себе амбицију каквог крупног духовног средишта. Кажу да су овде Русо и Волтер били под утицајем средине, и да је Француска револуција зачета у Женеви. Међутим, Француска револуција је дело јакобинизма који је, напротив, највећи контраст са женевским пуританском и калвинизмом. И када је у Паризу донесена карта о правима човека, још се у Женеви пушила ломача вештице госпође Де Шадроне.

У Швајцарској је идеја о животу увек била уска, сујетна, себична и плашљива. У реформи, ова се земља обележила само мрачном искључивошћу и верским цинизмом; у цркву је унела што више могућно страха од славе и поезије, и што више неповерења и мржње за човека. Лутер је био песник и витез; а Калвин је изгледао апсанција и исповедник зликоваца. Овде реформа није дошла као реакција на раскош и разврат папа, и као потреба за ослобођењем људске савести, него као реакција на талијански духовни хеленизам, и на раскош и блесак у којем је човечанство тада замишљало свог Бога.